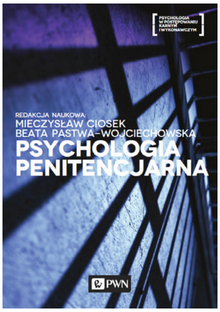
Renata Deka
Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu

Człowiek w obliczu przymusowej izolacji

Man in the Face of Forced Isolation

Mieczysław Ciosek, Beata Pastwa-Wojciechowska (red.), *Psychologia penitencjarna*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2016, ss. 600

Psychologia i prawo, jak zauważają we Wstępie redaktorzy tomu, to rozległe dziedziny wiedzy, które analizują zachowanie człowieka z dwóch punktów widzenia. Pierwszy poszukuje przyczyn oraz mechanizmów postępowania jednostki, drugi z kolei ocenia występujące zachowania pod kątem ich zgodności z aktualnie obowiązującymi przepisami prawa. Spotkanie i wzajemne przenikanie tych dwóch perspektyw następuje na etapie postępowania karnego i wykonawczego. Istnienie i funkcjonowanie wymiaru sprawiedliwości wiąże się zatem z dwiema dyscyplinami psychologicznymi: psychologią sądową oraz psychologią penitencjarną, odnoszącą się do sytuacji przymusowej izolacji człowieka w instytucjach zamkniętych. Oddana do rąk Czytelników książka stanowi swoiste kompendium wiedzy z zakresu psychologii penitencjarnej.

SPI Vol. 21, 2018/1
ISSN 2450-5358
e-ISSN 2450-5366

Recenzowana pozycja składa się z szesnastu rozdziałów, wzbogaconych o wstęp, bibliografię oraz zamieszczone na końcu publikacji krótkie noty o autorach[1]. Jak podkreślają we wstępie Mieczysław Ciosek i Beata Pastwa-Wojciechowska, podejmowane w książce rozważania dotyczą szczególnej sytuacji w życiu człowieka, jaką jest przymusowe umieszczenie w warunkach zakładu zamkniętego. Specyfika tejże sytuacji wynika z faktu, że „wśród ludzkich wartości wolność ma miejsce zupełnie wyjątkowe. Stanowi bowiem wartość autoteliczną, niezbędną do samorealizacji i osiągania pożądanych celów oraz wykorzystania swoich możliwości. Człowiek pozbawiony tej najważniejszej wartości nie tylko nie może osiągnąć innych wartości, realizować swoich indywidualnych potrzeb i dążeń, ale także traci swoją podmiotowość. Oznacza to, że kontrolę nad jego życiem przejmują w znacznej mierze inni ludzie i okoliczności."[2]. Z powyższym twierdzeniem trudno się nie zgodzić, co więcej szczególnie adekwatne wydaje się ono w sytuacji przymusowej inkarceracji, kiedy to nad wyraz widoczna jest utrata kontroli nad własnym życiem[3]. Ponadto co jakiś czas pojawiają się pytania o sens kary kryminalnej, w tym zwłaszcza kary pozbawienia wolności, dlatego niezbędne jest podejmowanie dyskusji na temat jej zasadności.

Rozdział pierwszy „Kara, kary kryminalne i kara pozbawienia wolności" to szerokie rozważania na temat kary pozbawienia wolności. Marta J. Boińska oraz Janina Nowak podejmują dyskusję na temat tego, czym jest kara, jak zmieniał się stosunek do niej na przestrzeni wieków czy jak ujmuje ją obowiązujący Kodeks karny; prezentują także teorie kar pozbawienia wolności (bezwzględne, względne, mieszane). Zasadne jest zwrócenie uwagi na zagadnienie sprawiedliwości naprawczej, zyskujące dziś coraz większą liczbę sympatyków[4]. Idea ta, będąc odpowiedzią na nieefektywność kary kryminalnej, przestępstwo postrzega nie jako naruszenie norm prawnych,

---

1 M. Ciosek, B. Pastwa-Wojciechowska (red.), *Psychologia penitencjarna*, Warszawa 2016, s. 594–600.

2 Tamże, s. 14.

3 Por. K. Belniak, *Poczucie kontroli u sprawców przestępstw agresywnych*, „Acta Universitatis Lodziensis" 2014, t. 18, s. 31–33.

4 Por. F. Ciepły, *Sprawiedliwość naprawcza wobec przestępstwa*, w: *Mediacja w teorii i praktyce*, red. A. Gretkowski, D. Karbarz, Stalowa Wola 2009, s. 189–200.

a raczej jako naruszenie relacji międzyludzkich. W związku z tym sprawiedliwość naprawcza to, jak słusznie zauważa Boińska, „proces, w którym osoby dotknięte przez krzywdę – ofiara i sprawca, spotykają się w bezpiecznym miejscu (lub komunikują się za pośrednictwem zaufanej osoby trzeciej), by wspólnie zadecydować, jak zareagować na zaistniałą szkodę i jej konsekwencje"[5]. Nacisk kładzie się zatem na naprawę wyrządzonej krzywdy, a nie na odwet na jej sprawcy, co ma nauczyć go odpowiedzialności i w sposób bardziej efektywny przywrócić do społeczeństwa. W dalszej części rozdziału podjęte zostały kwestie funkcji kary pozbawienia wolności oraz poczucia winy, poczucia wstydu i poczucia krzywdy u osadzonych.

Podobnie jak przestępstwa, nieodłącznym elementem związanym z funkcjonowaniem społeczeństw są zakłady karne. Na przestrzeni wieków zmieniał się ich kształt, przeznaczenie, zapewniane osadzonym warunki bytowe. Jak do tej pory ludzkość nie wymyśliła jednak formy zastępczej, która w miejsce więzień zapewniałaby izolację i oddziaływania względem skazanych. Instytucji więziennej dotyczy właśnie drugi rozdział niniejszej książki. Joanna Gruźlewska, jego autorka, w zwięzły i uporządkowany sposób prezentuje zarys powstania oraz ewolucji systemu więziennictwa od starożytności aż po czasy nowożytne. Ponadto przybliża Czytelnikowi najważniejsze systemy penitencjarne, jak chociażby system celkowy czy regresywny, co ważne, wskazując zarówno ich mocne, jak i słabe strony. W ostatnim podrozdziale autorka omawia natomiast aktualną typologię polskich instytucji penitencjarnych, dokonując krótkiej charakterystyki poszczególnych rodzajów i typów zakładów karnych.

Decyzja o umieszczeniu jednostki w zakładzie karnym nie jest dziełem przypadku, z reguły stanowi następstwo szeregu niepożądanych zachowań czy działań podejmowanych przez konkretną osobę. Przyczyną nieakceptowanego zachowania jest zazwyczaj niedokończony proces socjalizacji, na skutek czego jednostka nie była w stanie osiągnąć wymaganej dojrzałości społeczno-moralnej. Konieczne jest zatem pochylenie się nad problemami socjalizacji i wtórnego uspołecznienia skazanych, co w rozdziale trzecim „Teoretyczne podstawy

---

[5] M. Boińska, J. Nowak, *Kara, kary kryminalne i kara pozbawienia wolności*, w: *Psychologia penitencjarna*, red. M. Ciosek, B. Pastwa-Wojciechowska, dz. cyt., s. 48.

procesu resocjalizacji" czyni Anetta Jaworska. Autorka szeroko omawia nie tylko sam proces socjalizacji (analizuje zarówno socjalizację w rodzinie, jak i socjalizację kulturową, wskazuje także na ich defekty, np. niewłaściwe reakcje emocjonalne rodziców i osób znaczących), ale również teorie psychologiczne traktowane jako podstawy procesu resocjalizacji.

Osoby przebywające w warunkach izolacji to nie tylko dorośli, ale często także osoby nieletnie, konieczne stało się zatem oddzielne ich osadzenie, aby zapobiec dodatkowym negatywnym oddziaływaniom na nieletnich skazanych. Specyfikę zakładów dla nieletnich prezentuje w rozdziale czwartym „Instytucje izolacyjne dla nieletnich" Robert Opora, podkreślając, że „celem funkcjonowania tych placówek nie jest eliminacja nieletnich ze społeczeństwa, lecz integracja społeczna poprzez oddziaływania resocjalizacyjne"[6]. Opora nie tylko przedstawia typologię zakładów poprawczych oraz historię ich powstawania i rozwoju, ale także specyfikę pracy z nieletnimi sprawcami przestępstw, zauważając, że „dla niektórych nieletnich zakład poprawczy staje się miejscem, w którym dopiero odkrywają swoje zainteresowania i zdolności. Często nieletni ci nie mieli odpowiednich warunków do tego, aby rozpoznać swoje zdolności i zainteresowania lub je rozwijać"[7]. W ostatnim z podrozdziałów Przemysław Piwowarczyk prezentuje chrześcijańskie ośrodki resocjalizacji dla młodzieży, dokonując charakterystyki między innymi Młodzieżowych Ośrodków Wychowawczych prowadzonych przez Zgromadzenie Sióstr Matki Boskiej Miłosierdzia czy Salezjańskich Ośrodków Wychowawczych w Trzcińcu, Różanymstoku i Rzepczynie.

Na uwagę zasługuje rozdział piąty „Zakłady penitencjarne dla kobiet". Monika Marczak i Katarzyna Mirosław-Nawrocka podejmują zagadnienie stosunkowo słabo opracowane w polskiej literaturze naukowej, jakim jest sytuacja kobiet przebywających w warunkach

---

[6] R. Opora, *Instytucje izolacyjne dla nieletnich*, w: *Psychologia penitencjarna*, red. M. Ciosek, B. Pastwa-Wojciechowska, dz. cyt., s. 158. Oddziaływania względem nieletnich osadzonych mają wyjątkowy charakter. Z jednej strony sprzyja temu ich obligatoryjność, z drugiej natomiast fakt, że u nieletnich, w wyniku nie w pełni ukształtowanego jeszcze konstruktu osobowościowego, najbardziej możliwe jest wywołanie zmian w zachowaniu. Por. S. Śliwa, *Wybrane problemy resocjalizacji nieletnich w młodzieżowych ośrodkach wychowawczych*, Opole 2013.

[7] R. Opora, *Instytucje izolacyjne dla nieletnich*, dz. cyt., s. 160.

izolacji penitencjarnej. Szczególnie istotny wydaje się być zwłaszcza ostatni podrozdział „Macierzyństwo więzienne", bowiem kwestia odbywania kary więzienia z dziećmi wywołuje wiele kontrowersji. Jak słusznie zauważają Autorki, „trudno jednoznacznie ocenić, czy jest to dobre rozwiązanie czy też nie, i jeśli tak, to dla kogo – dla matki czy dziecka?"[8]. Zasadne wydaje się jednak założenie, że bardziej korzystne dla dziecka jest pozostanie przy matce, niż gdyby miało ono zostać umieszczone w domu dziecka lub przebywać w środowisku niekorzystnym wychowawczo.

Więźniowie to pod wieloma względami grupa bardzo zróżnicowana, czego odzwierciedlenie znajdujemy w rozdziale szóstym monografii „Zróżnicowanie społeczności więźniów jako złożony problem penitencjarny". Poszczególni Autorzy dokonują charakterystyki specyficznych grup osób odbywających kary pozbawienia wolności: skazanych niepełnosprawnych psychicznie i psychopatów, więźniów z tendencjami depresyjno-lękowymi, osadzonych uzależnionych od środków psychoaktywnych, sprawców zabójstw, przestępców seksualnych i wreszcie skazanych w wieku senioralnym, o których mówi się, że „[…] w ostatnich latach stanowią jedną z najszybciej rosnących grup w populacji więziennej"[9]. W odniesieniu do więźniów starszych pojawia się też problem ich wewnętrznego zróżnicowania, są to bowiem zarówno więźniowie, którzy jeszcze w okresie młodzieńczym zostali skazani na długoterminowe/dożywotnie wyroki, jak również wielokrotni recydywiści, których pobyty w zakładzie karnym przeplatały się z krótkimi okresami wolności oraz skazani, którzy trafili do zakładu karnego dopiero w wieku podeszłym. Co więcej, praca z tą kategorią więźniów wymaga szczególnej troski i koncentracji na ich problemach, wynikających właśnie z podeszłego wieku: chorobach przewlekłych, niedołęstwie, poczuciu samotności[10], dlatego też podjęte w rozdziale próby nakreślenia ich problemów oraz wyznaczenia kierunków prowadzonych względem nich oddziaływań wydają się szczególnie istotne.

---

8 M. Marczak, K. Mirosław-Nawrocka, *Zakłady penitencjarne dla kobiet*, w: *Psychologia penitencjarna*, red. M. Ciosek, B. Pastwa-Wojciechowska, dz. cyt., s. 197.

9 A. Jaworska, *Resocjalizacja osadzonych w wieku senioralnym*, w: *Psychologia penitencjarna*, red. M. Ciosek, B. Pastwa-Wojciechowska, dz. cyt., s. 232.

10 Por. S. Grzesiak, *Praca penitencjarna z więźniami seniorami*, Wrocław 2013.

Kontynuacja rozważań na temat metod pracy z więźniami ma miejsce w części siódmej niniejszej publikacji pt. „Formy oddziaływań penitencjarnych". Znajdziemy tutaj prezentację poszczególnych, przewidzianych przez Kodeks karny wykonawczy, form oddziaływania na osobę skazanego: pracy, edukacji, sportu, sztuki, jak również specjalnych programów resocjalizacyjnych – treningu zastępowania agresji czy profilaktyki przemocy w rodzinie.

Godny uwagi jest zdecydowanie rozdział ósmy monografii: „Wolontariat hospicyjny więźniów. W kierunku inkluzji społecznej", w którym Robert Witkowski prezentuje nowatorską metodę resocjalizacji więźniów, właśnie poprzez zaangażowanie ich w wolontariat na rzecz pacjentów terminalnie i przewlekle chorych[11]. W podjętych rozważaniach autor nie tylko ukazuje genezę i ewolucję idei wolontariatu hospicyjnego więźniów, ale również korzyści z niego płynące. Jak słusznie zauważa, „kontakt z umierającym i cierpiącym człowiekiem zmienia ich sposób postrzegania świata, życia, siebie samego. […] jest szczególnym i skutecznym sposobem przygotowania ich do powrotu do społeczeństwa"[12], co zdają się potwierdzać przywołane wcześniej obserwacje uczestniczących w projekcie: pracowników hospicjum, Służby Więziennej, pacjentów i wreszcie wypowiedzi samych więźniów-wolontariuszy.

Realizowane przez Służbę Więzienną oddziaływania penitencjarne przybierają rozmaitą formę, co zostało już ukazane, i co znajduje potwierdzenie w dwóch kolejnych częściach pracy. Rozdział dziewiąty „Duszpasterstwo więzienne", autorstwa Andrzeja Wdowiszewskiego, wskazuje na znaczenie religii i religijności w procesie resocjalizacji osób odbywających kary pozbawienia wolności, charakteryzując ponadto duszpasterzy więziennych, ich funkcje oraz cele

---

11 Tematyka wolontariatu hospicyjnego więźniów stanowi przedmiot zainteresowania także innych autorów. Por. P. Krakowiak, A. Paczkowska, R. Witkowski, *Prisoners as hospice volunteers in Poland*, „Medycyna Paliatywna w Praktyce" 2013, t. 7, nr 2, s. 55– 64; R. Deka, *Pacjent u kresu życia i więzień-wolontariusz – co wynika ze spotkania tych dwóch światów*, w: *Wspólne obszary tanatopedagogiki i pedagogiki międzykulturowej. Chorzy, cierpiący i umierający jako Inni i Obcy*, red. P. Grzybowski, K. Kramkowska, M. Pluta, Bydgoszcz 2017, s. 115–128.

12 R. Witkowski, *Wolontariat hospicyjny więźniów. W kierunku inkluzji społecznej*, w: *Psychologia penitencjarna*, red. M. Ciosek, B. Pastwa-Wojciechowska, dz. cyt., s. 325.

prowadzonej przez nich działalności. Z kolei w rozdziale dziesiątym „Formy kontaktów osób skazanych ze społeczeństwem" Robert Parol porusza istotne z punktu widzenia resocjalizacji, a trudne do realizacji w warunkach izolacji, zagadnienie utrzymywania kontaktów ze światem zewnętrznym – rodziną, środowiskiem lokalnym, organizacjami społecznymi.

Przedmiot zainteresowania badaczy stanowi także tzw. drugie życie więzienne, określane inaczej mianem podkultury, grypsery. Zainteresowanie to znajduje wyraz w rozdziale jedenastym „Fenomen podkultury więziennej". Analizy tegoż zjawiska dokonują Sławomir Przybyliński i Joanna Gruźlewska. Autorzy ukazują Czytelnikowi nie tylko genezę podkultury więziennej i funkcjonujące w jej ramach grupy, ale także związane z ich działalnością „obrzędy", sposoby zachowania czy komunikacji, jak również cieszące się niesłabnącą popularnością tatuaże więzienne, które „w izolacji […] łączyć należy z autorytetem i miejscem w hierarchii więziennej władzy"[13].

Izolacja więzienna to sytuacja, która w oczywisty sposób zmienia dotychczasowy przebieg życia osadzonego – wpływa na jego życie rodzinne i zawodowe, a ponadto pociąga za sobą szereg różnorodnych dolegliwości. Dotychczasowe plany skazanego ulegają, w najlepszym przypadku, zawieszeniu i odsunięciu w nieokreśloną przyszłość, zaś on sam staje się przedmiotem oddziaływań personelu więziennego, tracąc tym samym poczucie kontroli i wpływu na sytuację, w jakiej się znajduje – „[…] dokładnie uregulowany zasadami i komendami tryb życia więziennego minimalizuje możliwości wpływu i kontroli skazanych nad tym, co dzieje się w środowisku oraz kształtuje w nich poczucie, że są «bezwolnymi przedmiotami» oddziaływań personelu"[14]. Próbę całościowego opisu omawianego zjawiska podjęli w rozdziale „Izolacja więzienna jako złożona sytuacja trudna" Jacek M. Piotrowski i Mieczysław Ciosek.

Populacja zakładu karnego to nie tylko przebywający w nim więźniowie, ale również funkcjonariusze Służby Więziennej. Personel więzienny spełnia niezwykle istotną rolę w funkcjonowaniu zakładu,

---

13 S. Przybyliński, J. Gruźlewska, *Fenomen podkultury więziennej*, w: *Psychologia penitencjarna*, red. M. Ciosek, B. Pastwa-Wojciechowska, dz. cyt., s. 408.

14 J.M. Piotrowski, M. Ciosek, *Izolacja więzienna jako złożona sytuacja trudna*, w: *Psychologia penitencjarna*, red. M. Ciosek, B. Pastwa-Wojciechowska, dz. cyt., s. 441.

stanowiąc jego „najcenniejszy skarb"[15] – to od jego zaangażowania, postaw, predyspozycji osobowościowych w dużej mierze uzależniona jest skuteczność procesu resocjalizacji, który stanowi przecież podstawowy cel umieszczenia człowieka w warunkach izolacji. Pomimo roli jaką spełnia, personel więzienny należy zaliczyć do grup bardzo zróżnicowanych, o czym jest mowa w rozdziale trzynastym pt. „Służba więzienna: organizacje, struktura, funkcje", w którym Andrzej Piotrowski dokonuje nie tylko analizy podstawy prawnej funkcjonowania Służby Więziennej, ale także jej organizacji, struktury czy spełnianych funkcji.

Jak już zaznaczono powyżej, kara pozbawienia wolności pociąga za sobą pytania o zasadność i skuteczność jej stosowania. Podobne pytania Czytelnik może znaleźć w części czternastej monografii: „Zmierzch kary pozbawienia wolności? Sens współczesnej kary uwięzienia", w której Henryk Machel i Elżbieta Chęcińska stawiają pytania: „Czy z kary pozbawienia wolności można usunąć dolegliwość? Czy zakłady karne mogą realizować w pełni cel kary pozbawienia wolności?".

W pewnym sensie odpowiedzią na postawione przez Autorów pytania wydaje się być rozdział piętnasty zatytułowany „W kierunku nieizolacyjnych kar kryminalnych. Kary alternatywne i system dozoru elektronicznego". Łukasz Wirkus prezentuje w nim nowy kierunek w polityce karnej, który poniekąd wymusza tworzenie „nowych systemów rozwiązań penalnych, których celem nie jest bezpośrednia izolacja w warunkach zakładu karnego, ale poddanie sprawcy próbie"[16]. Narzędziami przydatnymi dla tworzenia okresu próby mogą być przywołane przez Wirkusa: grzywna, kara ograniczenia wolności i prace społecznie użyteczne oraz System Dozoru Elektronicznego[17].

---

15 A. Piotrowski, *Służba więzienna: organizacje, struktura, funkcje*, w: *Psychologia penitencjarna*, red. M. Ciosek, B. Pastwa-Wojciechowska, dz. cyt., s. 457.

16 Ł. Wirkus, *W kierunku nieizolacyjnych kar kryminalnych. Kary alternatywne i system dozoru elektronicznego*, w: *Psychologia penitencjarna*, red. M. Ciosek, B. Pastwa-Wojciechowska, dz. cyt., s. 509.

17 Rosnącą popularnością zdaje się cieszyć zwłaszcza SDE ze względu na szereg korzyści jakich dostarcza. Por. K. Dyl, G. Janicki, *Dozór elektroniczny*, „Zeszyty Prawnicze" 2005, t. 5, nr 2, s. 197–222.

Pobyt w zakładzie karnym to sytuacja trudna, wydaje się jednak, że nie mniej trudny jest dla skazanego powrót do świata społecznego. Nierzadko opuszczony przez rodzinę, pozbawiony pracy, domu i wsparcia społecznego ponownie nawiązuje kontakty ze światem przestępczym, popada w uzależnienia, popełnia dalsze przestępstwa i po raz kolejny wraca do zakładu karnego. Niezbędne jest zatem udzielenie mu szeroko rozumianego wsparcia i pomocy, by można było minimalizować ryzyko recydywy, na co uwagę w ostatnim rozdziale książki: „Pomoc postpenitencjarna a readaptacja społeczna osób opuszczających jednostki penitencjarne" zwraca Robert Poklek.

Recenzowana publikacja to z całą pewnością pozycja godna polecenia. Autorzy poszczególnych rozdziałów zaprezentowali szerokie spektrum zagadnień związanych z więzienną codziennością, tworząc, w miarę możliwości, jej kompleksowy obraz. Ponadto w monografii zostały ukazane dobre praktyki pracy z więźniami zarówno w Polsce, jak chociażby program wolontariatu hospicyjnego, jak również za granicą. Zauważyć należy również, iż zawarte w pozycji teksty są nie tylko źródłem wiedzy o tym, jak funkcjonuje polski system penitencjarny, ale pomagają zrozumieć jego niedostatki i elementy, które wymagają usprawnienia czy przebudowy. Poruszane w książce zagadnienia opracowane zostały na podstawie literatury rodzimej i zagranicznej, obejmującej w większości nowe pozycje. Na podkreślenie zasługuje także erudycja Autorów, wykazujących się pogłębioną znajomością prezentowanych problemów, dzięki czemu omawiane treści nie mają wyłącznie charakteru teoretycznego, zyskując wymiar praktyczny.

Uniwersalność, wieloaspektowość treści sprawia, że jest to pozycja skierowana do szerokiego grona odbiorców – mogą sięgnąć po nią zarówno pedagodzy, psycholodzy, socjolodzy, prawnicy, praktycy, jak również zainteresowani obszarem problemów resocjalizacji. Szczególnie istotna wydaje się być jednak dla studentów różnych kierunków, dopiero zapoznających się z problematyką penitencjarną. Zamieszczone po każdym z rozdziałów pytania sprawdzające oraz literatura uzupełniająca z pewnością pozwolą usystematyzować posiadaną wiedzę, a być może zachęcą także do dalszego zapoznawania się z poruszaną problematyką, stając się jednocześnie inspiracją do podejmowania dalszych badań naukowych nad zaprezentowaną tematyką.

Bibliografia:

Belniak K., *Poczucie kontroli u sprawców przestępstw agresywnych*, „Acta Universitatis Lodziensis" 2014, t. 18, s. 31–44.

Ciepły F., *Sprawiedliwość naprawcza wobec przestępstwa*, w: *Mediacja w teorii i praktyce*, red. A. Gretkowski, D. Karbarz, Oficyna Wydawnicza Fundacji Uniwersyteckiej, Stalowa Wola 2009, s. 189–200.

Deka R., *Pacjent u kresu życia i więzień-wolontariusz – co wynika ze spotkania tych dwóch światów*, w: *Wspólne obszary tanatopedagogiki i pedagogiki międzykulturowej. Chorzy, cierpiący i umierający jako Inni i Obcy*, red. P. Grzybowski, K. Kramkowska, M. Pluta, Wydawnictwo Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego, Bydgoszcz 2017, s. 115–128.

Dyl K., Janicki G., *Dozór elektroniczny*, „Zeszyty Prawnicze" 2005, t. 5, nr 2, s. 197–222.

Grzesiak S., *Praca penitencjarna z więźniami seniorami*, Oficyna Wydawnicza Atut, Wrocław 2013.

Krakowiak P., Paczkowska A., Witkowski R., *Prisoners as hospice volunteers in Poland*, „Medycyna Paliatywna w Praktyce" 2013, t. 7, nr 2, s. 55–64.

Śliwa S., *Wybrane problemy resocjalizacji nieletnich w młodzieżowych ośrodkach wychowawczych*, Wydawnictwo Instytut Śląski, Opole 2013.

ADRES DO KORESPONDENCJI:

Mgr Renata Deka
Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu
Wydział Nauk Pedagogicznych
e-mail: rdeka@doktorant.umk.pl